

Inleiding

Op 31 maart en 1 april 2011 vond op de buitenplaats Evenburg te Loga bij Leer (Oost-Friesland, Duitsland) een symposium plaats onder het motto *Memento Mori: Sterben und Begraben im Norden der Niederlande und Nordwestdeutschland - Sterven en begraven in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland*. Het was het officiële begin van een driejarig project, dat zich met de gebruiken rond dood en begraven in de Eems-Dollardregio bezighoudt. Het project moet ertoe bijdragen het bewustzijn van de bevolking aan beide zijden van de Duits-Nederlandse grens te vergroten. Indirect zou daardoor ook de regionale identiteit kunnen worden versterkt, juist in een tijd waarin het traditionele maatschappelijke kader, dat eeuwenlang meer of minder vastlag, een diepgaande verandering doormaakt.

Aan het symposium namen vertegenwoordigers van diverse richtingen en disciplines deel: antropologie, sociale en economische geschiedenis, culturele geografie, landschapsgeschiedenis, archeologie, kunst-, literatuur- en kerkgeschiedenis, volkskunde, monumentenzorg en de museale wereld. Een combinatie van deze vakgebieden kan tot een waardevolle bron van kennis over het thema dood en begraven leiden. De aanwezigheid van vertegenwoordigers uit kerkelijke en politieke kring toont bovendien dat het aan de orde gestelde thema ook in het openbare leven een groeiende interesse ontmoet. Vermeldenswaard is overigens de levendige participatie van het brede publiek aan het symposium in Loga. Het varieert van geïnteresseerde leken tot vertegenwoordigers van de verschillend beroepen, bijvoorbeeld toerisme en uitvaartbranche. Zo wordt een - tot op heden niet bestaand - duurzaam netwerk opgebouwd, dat een breed segment van de maatschappij aanspreekt en tegelijkertijd wetenschap, de beheerders van culturele erfenissen (cultureel erfgoed?), de overheid, de economische sector en het toerisme ten dienste staat.

Aanleiding tot het project was de door de geschetste ontwikkeling ontstane noodzaak, deze in haar actuele en historische ontwikkeling te verklaren, vragen te beantwoorden en problemen op te lossen, waarmee deze verandering de individuele mens en de maatschappij confronteert. Deze ontwikkeling sluit bijzonder goed aan bij de toenemende belangstelling voor de zichtbare en onzichtbare getuigen van onze cultuur. Niet alleen bij het grote publiek, ook bij de overheid, die de laatste decennia steeds vaker met problemen en vragen wordt geconfronteerd. Zij ontstaan onder andere door herstructureringen, waarbij de middelpuntfunctie van dorpskernen in verre gaande mate verloren is gegaan, en ook de laatste constanten van het traditionele dorpsleven: de kerken, pastorieën en kerkhoven bedreigd worden. Daarnaast zijn nieuwe vormen van uitvaart opgekomen en gedeeltelijk gerealiseerd. Opgemerkt dient te worden, dat de hier ter sprake gebrachte problematiek aan beide zijden van de Duits-Nederlandse grens andere dimensies heeft.

Vandaag de dag bestaat er een grote behoefte aan informatie over oude gebruiken en nieuwe trends daarin. Gewezen kan worden op de snel veranderende opvattingen over sterven en begraven, terwijl de scheidslijn tussen de verwerking van de dood en de openbare manifestatie geleidelijk verschuift. Zij beïnvloeden op hun beurt de plaats en de inrichting van nieuwe begraafplaatsen. Daarnaast is de vraag naar het karakter van en de zorg voor bestaande, dikwijls vele eeuwen oude kerkhoven aan de orde.

Zoals de geboorte is ook het einde van het leven een even vast als wezenlijk bestanddeel van het menselijk bestaan, waarmee de vraag samenhangt hoe we onze doden eren en begraven. In *mentaal* opzicht: wij hebben onze gedachten en gevoelens over het eigen levenseinde en moeten daarbij de dood van anderen, vaak naasten, verwerken. Het hierdoor beïnvloede gedenken van de overledenen heeft aan de andere kant invloed op *sociaal, ruimtelijk* en

materieel gebied. Het zijn onze riten en rituelen, gebruiken, plaatsen, objecten en monumenten, die met het sterven en begraven in verband staan, die ons begeleiden en ondersteunen bij het verwerken van het verlies en ons helpen bij het levend houden van de herinnering. Samen vormen zij als het ware het draai- en scharnierpunt van de identiteit van een gemeenschap. Preciezer geformuleerd: de stervens- en begraafcultuur van een gemeenschap gunt ons een blik op haar houding ten opzichte van het leven in het algemeen en de maatschappij in het bijzonder.

Nieuwe wegen

De dood is tegenwoordig minder aanwezig dan vroeger. Sterven, dood en rouw werden langzamerhand vanuit het middelpunt naar de rand van de westelijke samenleving verdrongen. Sinds de jaren zestig van de 20^e eeuw is een tegenbeweging op gang gekomen die de dood weer een plaats binnen de samenleving moet geven. Daarbij worden nieuwe wegen bewandeld. Het aantal kerkelijke uitvaarten, met inbegrip van de daarmee verbonden rituelen, neemt overeenkomstig de voortgaande ontkerkelijking af. In de plaats daarvan zijn, deels ook op grond van het toenemende aantal crematies, nieuwe rituelen en symbolen gekomen. Nederland, dat zoals bekend tot de meest gesecculariseerde landen der wereld behoort, loopt in dit opzicht voorop en neemt een unieke positie in, waar het om de creatieve omgang met de cultuur rond de uitvaart gaat. Een antwoord op het *Waarom zou de vrees voor een – religieus - niets kunnen zijn (horror vacui)*: de dood is toch niet het einde, er moet toch nog ‘iets’ daarna zijn? Terwijl men bijna alle andere geritualiseerde momenten in het leven kan negeren, leent de dood zich wel het allerminst om hem symbolisch, ongedefinieerd en zonder betekenis te laten. Zo heeft het proces van secularisatie en individualisering een behoefte aan nieuwe riten doen ontstaan. Het accent is van het abstracte naar het persoonlijke verschoven: in plaats van zich bezig te houden met een hiernamaals, na de dood, wordt in toenemende mate het voorafgaande leven van de overledene in het middelpunt geplaatst.

In het bijzonder bij de onvermijdelijke doodsrituelen wordt geëxperimenteerd en vindt een innovatie plaats, zelfs een uitvinden van nieuwe doodsriten, wat door de consument-gerichte uitvaartbranche mogelijk gemaakt wordt. Zij sluiten aan bij de behoeften van mensen die niet langer bij een wereldreligie aangesloten zijn, maar die op de een of andere wijze hun religieuze gevoelens tot uitdrukking (willen) brengen. Daarbij kunnen gebruiksvoorwerpen, met inbegrip van persoonlijke bezittingen van de overledene, of zelfs menselijke resten een rol spelen. In dit verband wijzen we op het inrichten van ‘huisgedenkplaatsen’, met name bij niet religieus gebonden mensen. Het gevaar bestaat altijd dat een dergelijke ontwikkeling tot een overdreven benadrukking van de rituele creativiteit leidt. Als mogelijke gevolgen kunnen dan onder andere een verschuiving van de zingeving naar rouwtherapie, trivialisering en oppervlakkigheid, of het ontstaan van rariteitenkabinetten (‘Wunderkammern’) worden genoemd.

Dood in het museum

In één adem met het toenemen van de algemene bespreekbaarheid van sterven, dood en rouw, kan ook de museale uitbeelding van de dood worden genoemd. Het stedelijke museum München bracht in 1984 de tentoonstelling *Die letzte Reise*. In de daaropvolgende jaren werd niet alleen het *Museum für Sepulkralkultur* in Kassel geopend (1992), maar waren ook in vele musea cultuurhistorische tentoonstellingen en kunstprojecten met het thema Dood te zien. Bijvoorbeeld *Der letzte Gang – de laatste gang* (1988), een ‘grensoverschrijdende’ tentoonstelling over gebruiken rond de dood in het westelijke Munsterland en het aangrenzende Nederlandse gebied.

De vraag of men de ‘dood’ tentoon kan stellen is in de museale context nauwelijks een probleem; daarentegen ontketende de tentoonstelling *Körperwelten* van Gunther von Hagens

in Duitsland een openbaar conflict. Ook de mummie-tentoonstelling in de *Reiß-Engelhorn-Museen* te Mannheim en op andere plaatsen was, zij het in mindere mate, omstreven. De eis tot repatriëring van stoffelijke resten en daarmee hun verwijdering uit museumcollecties krijgt zelfs politieke dimensie. De vraag of men de dood of doden tentoon kan stellen, werd in de laatste jaren toegespitst door kunstprojecten als dat van Teresa Margolles (*1963) of door het streven naar een museale encensering van het sterven door Gregor Schneider (*1969). Twee vragen komen op, die in de jongste discussie worden meegenomen: de ethische omgang met menselijke resten (en stervenden) en het toegankelijk maken van dood en doden voor museaal-pedagogische doeleinden.

Grafkelders als objecten van museaal onderzoek

Met deze problematiek verwant is het toeristische ‘gebruik’ van grafkelders, na voorgaande restauratie en documentatie. In het gunstigste geval kan met de sanering van het geheel een wetenschappelijk onderzoek plaatsvinden. In Duitsland konden zo in de afgelopen tien jaar in totaal vijftien grafkelders – meestal in het bezit van kerken en privépersonen - gedocumenteerd en gedeeltelijk gerestaureerd worden. Enkele daarvan zijn voor het publiek toegankelijk gemaakt en sedertdien door een glazen wand te bezichtigen. In uitgebreidere zin zijn deze grafkelders niet alleen een toeristische attractie, maar veeleer gedenkplaatsen en belangrijke culturele monumenten, die de bezinning op het eigen verleden en daarmee de zoektocht naar de identiteit dienen. De gesaneerde en gerestaureerde vorstelijke grafkelder in Wolgast (Mecklenburg-Vorpommern) werd in 2010 met de *Europa Nostra Award* van de Europese Unie onderscheiden.

Op de begraafplaats te Aurich werd reeds in 1876 een nieuw mausoleum voor de Oost-Friese vorsten uit het Huis Cirksena gebouwd, waarheen de stoffelijke overschotten uit de grafkelder in de Lambertikerk werden overgebracht. Zowel de doodkisten, waaronder tinnen pronksarcophagen, als het gebouw zijn in de jaren 1984-1992 op voorbeeldige wijze gerestaureerd en kunnen via rondleidingen worden gepresenteerd aan het publiek. Intussen is in het kader van het project ‘Land der Entdeckungen’ begonnen met de restauratie van de betrekkelijk goed bewaarde grafkelder van de – oorspronkelijk uit Drenthe afkomstige - familie Von Closter te Dornum en er is hoop dat verdere restauraties kunnen volgen.

Grafkelders van adel en burgerij uit de periode 16^e-20^e eeuw bevatten een rijke schat aan gegevens over de gebruiken rond de dood, daar, anders dan in de bodem, de begravingen ondanks verstoringen meestal zeer goed bewaard zijn. In een redelijk ventilerende grafkelder zijn hout, textiel, metaal, papier, delen van planten en botten en andere organische bestanddelen dikwijls uitstekend geconserveerd. Door interdisciplinaire samenwerking wordt nu stapsgewijze toegang verkregen tot vergeten rituelen en een nauwelijks bekend volksgeloof, een cultuurhistorische beoordeling van kusthandwerk en kennis van kledingstoffen van de Renaissance tot Jugendstil. Het gaat hier om een nieuwe tak van onderzoek binnen de recente archeologie, die in het afgelopen decennium opgekomen is en die gebruik maakt van de vakkennis van een handvol kunsthistorici, antropologen, van laboratoriumonderzoek, textielanalyse en archiefonderzoek. Expertise van medici, botanici, heraldici en forensisch entomologen completeert het geheel.

Aan het begin van ieder onderzoek en de restauratie worden de doodkisten en hun inhoud getekend, gefotografeerd en schriftelijk gedocumenteerd. Daarbij worden slechts die kisten gerestaureerd die verstoord en beschadigd zijn; gesloten en intacte bijzettingen blijven onaangeroerd. Een uitzondering wordt gemaakt, wanneer de slechte toestand van de doodkist restauratie in een werkplaats noodzakelijk maakt. Na de registratie wordt de inhoud voor verder onderzoek naar een laboratorium overgebracht. Terwijl de doodkisten naar de aspecten metaal, hout en textiel worden gerestaureerd en de stoffelijke overschotten en grafgiften interdisciplinair onderzocht, kan de grafruimte worden gesaneerd.

Zo kunnen belangrijke gegevens worden verzameld, bijvoorbeeld over ziekten en de daarbij toegepaste genezings- en/of correctiemethoden. Een goed voorbeeld is de bijzetting van een hertogin van Mecklenburg-Schwerin (1749), die ernstig aan scoliose leed en bij wie de sterk misvormde handen en voeten met een soort lijkwade bedekt waren. Aan dit ‘gewaad’ waren armen van een organisch materiaal gezet, die men in kalfslederen handschoenen had gestoken. Aan de hand van textielvondsten kan vaak iets over kleding en mode worden gezegd. Een belangrijke aanvulling biedt ook historisch beeldmateriaal, omdat het helpt sterk vergane voorwerpen of textiel op passende wijze te beschrijven. Een voorbeeld zijn de ‘speelpakjes’ voor kleine kinderen, die op de lijkjes van jongens van drie tot vijf jaar gevonden werden. Deze kledingstukken voor kleine kinderen boden bewegingsvrijheid bij het spelen; ze waren begin 19^e eeuw populair, in een tijd waarin men begon de kindertijd als aparte levensfase en kinderen niet meer als kleine volwassenen te beschouwen.

Plantenresten in kussens en bekleding hadden een hygiënisch of bezwerend doel. Zo had een bedding van hopbloesem het voordeel dat ze absorberend was, aangenaam rook en een antibacteriële werking had bij de opbaring en later in de grafkelder. Verder zou de Hop (*Humulus*) de doden waarschijnlijk een rustige slaap verlenen. Aromatische kruiden droegen ook tijdens de afscheidsriten ertoe bij deze aangenamer te doen verlopen, in verband met de voortgaande ontbinding. De in enige gevallen aangetroffen Grote Wolfsklauw (*Lycopodium clavatum*) moest òf de overledenen tegen onheil, òf ook de nabestaanden zelf tegen negatieve krachten, die mogelijk van het lijk uitgingen, beschermen.

Na het respectvolle, tijdelijke ‘gebruik’ van lijken voor wetenschappelijk onderzoek, vindt aan het eind van al deze maatregelen opnieuw een bijzetting van de stoffelijke resten in hun gerestaureerde doodkisten en in een gesaneerde grafruimte plaats. Ook al zijn ‘museale’ doeleinden voorzien, toch blijft ten minste het respect voor de gestorvenen gehandhaafd en is het herstel van de dodenrust gegarandeerd. Meestal wordt het herstel van de dodenrust en de waardigheid door middel van een inzegening der overledenen in een korte ceremonie geëffectueerd.

Rijke begraafcultuur

In deze gevallen gaat het waarschijnlijk uitsluitend om de grafplaatsen van de elites van stad en platteland die, ten minste sinds de late Middeleeuwen, in de regel in kerkgebouwen werden begraven. Uit het Oost-Friese gebied zijn grafstenen bewaard gebleven vanaf de 14^e eeuw, en pas in het midden van de 15^e eeuw begint een grotere vervaardiging van grafmonumenten op gang te komen. In het bijzonder de tombe voor Sibet Attena in de kerk te Esens dient te worden genoemd, maar ook bijvoorbeeld de monumenten voor Gerd to Petkum in de kerk van het gelijknamige dorp, of voor Uko Ukena in de vroegere Gasthuiskerk te Emden. Vooral tussen het midden van de 16^e tot in de 17^e eeuw zijn op talrijke grafmonumenten de overledenen in reliëf afgebeeld. In kunstzinnig opzicht zijn de grafmonumenten voor de Oost-Friese graaf Enno II. in de Grote Kerk te Emden (zwaar gehavend) en dat voor Edo Wiemken te Jever hoogtepunten van bovenregionale betekenis.

Het renaissance-grafmonument voor de hoofdeling Edo Wiemken dat door zijn dochter Maria werd opgericht in de stadskerk te Jever (→ Excursieverslag) is een uitstekend voorbeeld van de behoefte aan representatie in de opkomende territoriale vorstenstaat in de vroegmoderne tijd. Voortaan was een symbolische aanwezigheid van de heerser temidden van het openbare leven noodzakelijk. De middeleeuwse gewoonte de groten der aarde in dikwijls afgelegen kloosterkerken te verstoppert was daartoe echter minder geschikt. Bovendien had de invoering van de Reformatie de praktijk van de *memoria* met hun gebeden, zielemissen en de nabijheid van het altaar en de relikwieën overbodig gemaakt – dit laatste opdat de overledenen minder lang in het vagevuur zouden moeten doorbrengen en hun bij het Laatste Oordeel een goed uitgangspunt werd verschaft.

Een bijzonder aspect van de materiële grafcultuur aan beide zijden van de Eemsmond zijn de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne grafstenen in de kerken. Op grafstenen van edelen overheerst de heraldiek, terwijl de meeste priesterzerken met afbeeldingen voorzien zijn van miskelk en hostie, de belangrijkste instrumenten van het priesterambt. Een combinatie van kelken en familiewapens duidt af en toe op priesters van adellijke afkomst. Samen gunnen de grafzerken voor edelen en priesters ons heden een interessante blik op de materiële cultuur en de sociale orde van de middeleeuwse maatschappij. Priesterzerken verschaffen ons daarbij nog inzicht in het kerkelijke leven, niet alleen door de voorstelling van de liturgische voorwerpen, maar ook in de praktijk van de vroomheid en de gedachten over het hiernamaals.

En bijzonder genre vormen de zogenaamde portretzerken. Voor Oost-Friesland zijn ons uit de periode van de 15^e tot de 17^e eeuw meer dan 50 portretzerken bekend, tegen veertien uit de provincie Groningen. Slechts een fractie is uit de voorreformatorische tijd afkomstig. Westelijker, in de provincie Friesland, zijn veel meer portretzerken bewaard gebleven, met een hoogtepunt in de tijd van de Renaissance van de 16^e eeuw.

De oudst bewaarde grafstenen zijn mogelijk opnieuw gebruikte sarcofaagdeksels, zoals die in Holwierde en Stedum. Op de eerste (tweede helft 12^e eeuw) is de overledene tweemaal afgebeeld; in het midden staan twee figuren, mogelijk een echtpaar, een vrouw en links een – groter afgebeelde – man, die haar lijkt te omarmen of presenteren. Bovenaan is te zien hoe de ziel door twee engelen naar het hiernamaals wordt gedragen.

De volgende voorbeelden zijn twee eeuwen jonger. In de Stedumer kerk is de plaatselijke hoofddeling Andolf Nittersum als ridder in volle wapenuitrusting afgebeeld, zijn rechter hand op het gevest van een groot zwaard. In zijn linker hand houdt hij een schild waarop nog een wapen te herkennen is. Daarmee verwant is de grafzerk van Gerd to Petkum (beide uit de tijd rond 1475), die eveneens in harnas is afgebeeld, met net zo'n helm, die naar onderen toe breder wordt. Door zijn eigenaardig geplaatste benen doet de ridder eerder elegant dan martiaal aan.

De portretzerk van de Appingedammer hoofddeling Snelger Houwerda van 1523 toont zijn bovenlichaam in liggende pose, het hoofd op een kussen en beide handen voor de borst gevouwen. Zijn voeten staan vast op de grond, in een wat asymmetrische ordening. Naast de jonker liggen handschoenen en een helm met veren. De in wezen nog gotische portretzerk vertoont reeds renaissancekenmerken. De grafsteen voor zijn verwant Eielke Houwerda in het Oost-Friese Uphusen daarentegen, 30 jaar na zijn dood vervaardigd, getuigt inmiddels van de Renaissance. De overledenen wordt niet langer liggend, maar staande afgebeeld.

Een bijzondere portretzerk in de Appingedammer Nicolaikerkerk laat het beeld van een onbekende overledene zien, een geleerde die mogelijk ook priester was. De steen werd een eeuw later opnieuw gebruikt voor de Damster rector en gereformeerde predikant Laurentius Pimperling († 1660). Van de oorspronkelijke voorstelling bleven de symbolen van de evangelisten op de hoeken bewaard, en in het midden van onder naar boven twee onherkenbare wapens, een cartouche, het beeld van de overledene en helemaal bovenaan de tekst *O homo, sit Jesus tibi Christus*] (O, mens laat Jezus u de Christus zijn). In de cartouche in renaissancestijl heeft men het vermoedelijk Latijnse gedicht door het wapen van Pimperling vervangen. Ook het oorspronkelijke randschrift werd in de 17^e eeuw vernieuwd. De uitbeelding van een geleerde – met baret en een boek in zijn hand – vertoont een treffende overeenkomst met het bekende portret van Maarten Luther (1438-1546) van de hand van Lucas Cranach (1472-1553). Naar het schijnt heeft een kopergravure de steenhouwer als voorbeeld gediend, zoals ook bij de portretzerk van Conrad van Varle in de kerk van Loquard bij Emden uit 1546 het geval was. Van Varle studeerde in Rostock, Erfurt en Wittenberg en werd in 1540 'schrijver' bij de hoofddeling Occo Frese van Loquard.

Was de meerderheid van de hier genoemde portretzerken, voor zover bekend, bestemd voor personen uit hoofdelingenkringen, een tweede stand die samen met de adel de bovenlaag van de middeleeuwse maatschappij vormde, was de geestelijkheid. Daar vele geestelijken ook van adellijke afkomst waren, overlappen beide elkaar in zekere zin. In de kerken van Groningerland (17) en Oost-Friesland (minstens vijf) vinden we een aantal grafstenen die door de voorstelling van kelk en hostie als portretzerken te beschouwen zijn. In een enkel geval werd een priestergraf door een opvallende kruisvorm in het plaveisel van het koor der kerk (Tinallinge) gekenmerkt.

De decoratie van de bewaard gebleven grafzerken werpt een interessant licht op het geestelijke leven aan het einde van de Middeleeuwen. Ook vanuit kunsthistorisch oogpunt zijn vele priesterzerken van betekenis. Door een miskelk is bijvoorbeeld een grafsteen in de kerk van het Oost-Friese Uttum als zodanig te herkennen (1513). Hij bestaat uit rode zandsteen en heeft een trapeziumvorm, mogelijk als herinnering aan zijn oorspronkelijke bestemming als sarcofaagdeksel. Ongeveer een halve eeuw ouder is de steen voor de priester Renerus te Arle (1466). Aan de Groninger kant zijn twee rijkversierde priesterzerken in Huizinge (1539, 1553) te noemen. De afgebeelde kelk staat steeds op een gesloten missaal, met aan beide zijden van de kelk een ampul, die tijdens de mis voor de menging van water en wijn in de kelk werd gebruikt. In de nog niet geconsecreerde wijn werden enkele waterdruppels gemengd. De twee meestal van tin gemaakte ampullen of kannetjes waren normaal gesproken identiek, en slechts aan de letters V (*vinum*) of A (*aqua*) te herkennen. Naar kerkelijk gebod mochten zij niet op de mensa van het altaar worden gezet, zodat daarvoor een zogenaamde credens in de vorm van een tafeltje of een wandnis werd ingericht. Of ook heeft men ze wel in een zogenaamde piscina neergezet, zoals de beide nissen op de Huizinger priesterzerken suggereren. Eenvoudiger versierde zerken zijn in de stad Groningen (A-kerk), Holwierde, Loppersum, Pieterburen, Stedum en Ter Apel te vinden. Hier bleef de liturgische iconografie tot kelk en hostie beperkt, zoals ook in het Oost-Friese Arle. Van enkele grafstenen werden later, tijdens de - calvinistische - Reformatie, kelken, ampullen en dergelijke weggehakt. Weliswaar hadden de protestanten de herinnering aan het priesterambt uitgeroeid, de herinnering aan de persoon als lid van de gemeenschap lieten ze echter intact.

De messing grafplaat van de priester Herman Wessels († 1507) in de Grote Kerk te Emden is het kostbaarste grafmonument voor een priester in Oost-Friesland. Geelkoperen grafplaten waren vooral in de Zuidelijke Nederlanden en Engeland gebruikelijk; in Noord-Nederland en Noord-Duitsland zijn ze zeer zeldzaam, en ook dit exemplaar werd waarschijnlijk in Vlaanderen gemaakt. De plaat is rijk van teksten en voorstellingen voorzien, die met elkaar een indruk van de laatmiddeleeuwse vroomheid geven. In het midden staat Christus rechtop als *Salvator Mundi* ('redder der wereld'): hij heft zijn rechterhand zegenend op en draagt de wereld in zijn linker hand. Boven zijn de vier kerkvaders Ambrosius, Hieronymus, Augustinus en Gregorius de Grote uitgebeeld, de 'modeltheologen' van de middeleeuwse Kerk, en in de hoeken staan de symbolen van de vier evangelisten. Verder ontdekken we de beide Emden kerkpatronen Cosmas en Damianus, met hun aan de geneeskunst ontleende symbolen. Linksonder is Herman Wessels zelf weergegeven, in vol liturgisch gewaad en met een kelk in de hand. Op grond van een gelofte bepaalde hij ('opdat zijn ziel tot God weer zou keren') dat men iedere donderdag een dodenmis voor hem zou vieren, alsook een processie met het Lichaam des Heren houden, dat vermoedelijk ter aanschouwing in een monstrans werd geplaatst. Verder bepaalde Wessels dat vóór het 'heilighdom' een eeuwige lamp zou branden.

Uniek in het Groningerland is ten slotte het epitaaf van pastoor Egbert Onsta (1476) in de kerk van Middelstum. Ten tijde van de Reformatie (bij de 'Beeldenstorm', 1566?) werden alle hoofden eraf gehakt; ze zijn bij een restauratie in 1879 weer bijgemaakt. Egbert, lid van het hoofdelingengeslacht Onsta, knielt voor Maria met het Christuskind op haar schoot. Links

van Egbert staat een figuur in mantel, die zijn rechter hand op diens rug legt. Het is waarschijnlijk de heilige Egbertus, de patroon van de overledene. De figuur in harnas, helemaal links, zou de Middelstummer kerkpatroon Hippolytus zijn. Het epitaaf aan de oostmuur van het noordelijk dwarspand herinnert in zijn vorm aan een retabel. Het was de plaats voor het Maria-altaar en het is dan ook waarschijnlijk dat het monument om deze reden hier werd geplaatst.

Wie binnen en wie buiten ligt...

De plaats van de middelste en onderste lagen van de maatschappij bleven de kerken en begraafplaatsen. Naast de opvallende monumenten voor hooggeplaatsten zijn vooral ook de vele kleine gedenktekens voor onbekende overledenen de belangrijkste getuigenissen van onze traditie en cultuur. Hoe zich de dodenakkers in de loop van de eeuwen hebben ontwikkeld en welke gebruiken daarmee verbonden waren, kan aan de hand van voorbeelden uit de drie noordelijke Nederlandse provincies en de stad Jever worden gedemonstreerd. In tegenstelling tot de kerkinterieurs bleven de kerken eeuwenlang bijna zonder bijzondere gedenk- of herinneringstekens. Vaak lag er rond de kerken een grasveld, waarop hoogstens een houten grafpaal de monotone doorbrak. Wanneer niet juist de doodgraver de zoden weg haalde om een nieuw graf te maken werd de vlakte als bleek of zelfs door de kinderen als speelplaats gebruikt. Aan het kinderspel herinnert het dikwijls bij opgravingen gevonden speelgoed.

Maar het kerkhof bleef toch niet geheel zonder bewijzen van de collectieve gedachtenis aan het *Memento mori* – gedenk te sterven. Veeleer werd al vroeg een collectieve uitdrukkingwijze van de omgang met de dood ontwikkeld, die vanaf de Nederlandse provincie Noord-Holland tot ver in Noord-Duitsland terug te vinden is. Dikwijls werd deze benadrukt door de vormgeving van de begraafplaats rond de kerk. Optisch worden kerk en kerkhof vaak geaccentueerd omdat zij op een wierde of terp liggen, die zoals in Dykhausen bij Wilhelmsaven een aanzienlijke hoogte kan hebben (→ Excursieverslag). Behalve het overstromingsgevaar in vroegere tijden is overigens ook de natuurlijke ophoging van het kerkhof ten gevolge van de begravingen door de eeuwen heen verantwoordelijk voor het gedurig omhooggroeien van het maaiveld. Zo werden de oudste begravingen op de Kirchplatz te Jever uit de 10^e eeuw op een diepte van ca. 4 meter aangetroffen. Verder blijkt bij restauraties dat de tegenwoordig meestal dichtgemetselde lage noord- en zijdeuren van de kerken oorspronkelijk een normale hoogte hadden.

Rondom kerk en kerkhof ligt het dorp, dat door een heg, een bomerrij – veelal in combinatie – en dikwijls een rondweg van deze ruimte werd afgescheiden. Soms liep er een ‘gracht’ om het kerkhof. In dichter bebouwde nederzettingen werd af en toe een ringmuur gebouwd. De rondweg was daar opzettelijk aangelegd: bij begravingen werd deze tot driemaal toe onder klokgelui door de lijkstoet ‘met de zonneomgang’ gelopen, opdat daardoor de boze geesten werden verdreven. Op die manier kon de ziel ongestoord ten hemel varen... Dit gebruik bleef in de provincie Friesland algemeen in zwang; in Groningen zijn resten ervan bewaard. De heggen dienden niet om kwajongens te weren, maar om met hun dorren het vee of zelfs de duivel van het kerkhof weg te houden. Ten slotte zorgden roosters in de bodem en tourniquets ervoor dat de duivel niet toch over deze weg naar het kerkhof kon sluipen... Een triviale verklaring is evenwel dat deze roosters ook voor dieren onaangenaam zijn en hen daarvan afhielden op het kerkhof naar lekkere hapjes te gaan wroeten. Want de stoffelijke resten waren in vele lagen bovenop elkaar gestapeld en vaak maar door weinige centimeters aarde bedekt. De Oost-Friese kroniekschrijver Eggerik Beninga (1490-1562) vertelt van zo’n geval, dat zich in 1489 te Sneek zou hebben voorgedaan:

daar zou men een doodkist hebben opgegraven, die van ouderdom volledig vergaan was. Het lijk daarentegen was volledig onaangestast geweest, ja het vlees vers alsof het van gisteren was. De doodgraver had er met zijn

spade tegenaan gestoten en het had zich, nadat hij die er weer uit had getrokken vanzelf weer gesloten, zoals bij levende personen gebeurt. Het lijkt nu was *rondom met gras begroeid*, dat men met een bezem had weggeveegd. De geleerden waren het er unaniem over eens dat dit wonder slechts door tussenkomst van de hemel had kunnen gebeuren!¹

Al deze zaken behoorden tot de uitrustig en inrichting van het kerkhof. Vaak completeerde ook een kerkhoflantaarn het geheel; deze verlichtte de gewijde bodem uit respect voor de daar rustende gelovigen en moest tevens 's nachts bescherming tegen boze geesten bieden. Na de begrafenis werd over het graf voor enige tijd een zogenaamd dodenhuisje neergezet, een dakvormige constructie van hout, die soms met een zwart lijklaken was bedekt en waarop eventueel bloemen en kransen konden worden gelegd. Dergelijke gebruiken gaan dikwijls terug tot in de voorchristelijke tijd.

Aan de manier waarop men de dood tot uitdrukking bracht veranderde in de eerste eeuwen na de Reformatie maar weinig. Bijzetting in kerkgebouwen bleef gebruikelijk. Vaak werd de uitbeelding van de dood wat meer verhuld, maar bij de grafmonumenten van adel en burgerij bleven voorstellingen niettemin op de dood gericht. Voorlopig veranderde er ook weinig in het concept der begraafplaatsen, en evenmin in de vormgeving van de monumenten buiten de kerken. Men ging slechts praktischer met de dood om, wat onder andere tot de oprichting van knekelhuizen en -putten op de kerkhoven leidde. Het was duidelijk dat de vele doden niet allemaal voor eeuwig konden blijven liggen op de ruimtelijk beperkte plaats, die men daarvoor oorspronkelijk had bestemd.

Verlichting en Romantiek

Onder invloed van het Verlichte denken waren gedurende de 18^e eeuw overal stemmen te horen die een verbod voor het begraven in kerken en dicht bevolkte woonkernen bepleitten. Dat geschiedde vooral op hygiënische gronden. In kerkgebouwen ontstonden regelmatig onverkwikkelijke toestanden die samenhangen met begrafenissen, zoals stank uit open of zojuist weer gesloten graven en grafkelders. Op warme dagen vielen vrouwen tijdens kerkdiensten flauw en moesten de bezoekers hun zakdoek voor de mond houden. De uitdrukking 'rijke stinker' komt uit deze tijden.

Soortgelijke problemen werden ook bij de overvolle kerkhoven opgemerkt, waarvan de plaats geen gelijke pas met het groeiende aantal doden had gehouden. Zo was men bij epidemieën wel eens genoodzaakt uit te wijken naar noodbegraafplaatsen buiten de steden. In Jever werd het kerkhof rond de stadskerk reeds in 1805 gesloten; Groningen volgde in 1827, nadat men twee nieuwe begraafplaatsen had aangelegd. Dit laatste hangt samen met het nieuwe algemene verbod van de Nederlandse regering kerken nog langer als begraafplaats te gebruiken.

Het gevolg was dat hier in een naar verhouding korte tijd de dood op afstand gezet en naar de rand van dorp en stad verbannen werd. Deze 'verbanning' was weldoordacht: zo werd bijvoorbeeld in een Noord-Gronings dorp in de 19^e eeuw geconstateerd dat de ziekten tyfus en cholera iedere keer begonnen in de huizen die rond de dorpskerk en het kerkhof lagen. Als waarschijnlijke oorzaak werd besmet putwater genoemd.² Zo kregen in de provincie Groningen zelfs de kleinste dorpen dikwijls een afgelegen begraafplaats(je), terwijl men in Friesland en Oost-Friesland meer het oude kerkhof naast de kerk midden in het dorp trouw bleef.

Een meer romantische visie op de dood zorgde er bij een gestaag groeiend aantal grafmonumenten voor dat deze tot in de finesses uitgewerkt en rijkelijk in de praktijk werd

¹ *Cronica*, I, 369.

² Mededeling aan auteur, Usquert (HF).

gebracht. Beelden uit andere en oudere culturen werden nu op het terrein van de dood toegepast, zodat Egyptische en Romeinse symboliek op begraafplaatsen te vinden is: afgebroken zuilen waren voor jong overledenen en kinderen kregen grafstenen die kleine kopieën van de zerken voor volwassenen waren. Maar langzamerhand werden de traditionele directe verwijzingen naar de dood minder vanzelfsprekend. Doodsymbolen, zoals die af en toe nog op de ingangshekken van begraafplaatsen te vinden zijn, waren eind 19^e eeuw minder vanzelfsprekend geworden. De rationaliteit van vele begraafplaatsen had destijds alom voor een beter passend decor van veel groen, brede lanen en goed vormgegeven gebouwen plaatsgemaakt.

Met de toenemende welvaart, scholing en hygiëne veranderden ook de culturele opvattingen betreffende de dood. Architectuurstijlen werden sneller in de vormgeving betrokken en ook werd ander materiaal toegepast. In plaats van het gebruikelijke hout zou hardsteen en vanaf eind 19^e eeuw zelfs het nog veel hardere graniet de begraafplaatsen veroveren. Door de verbeterde techniek konden steenhouwers voor minder geld ingewikkelde producten leveren. Maar er kwam een tegenbeweging op gang: op katholieke begraafplaatsen – in het overwegend protestantse Nederlandse deel van de Eems-Dollard-Regio relatief weinig in getal en pas laat opgekomen - werden nog slechts uniforme kruisen van hetzelfde materiaal en met de gelijke symboliek toegestaan. Het was als het ware een overwinning van het collectieve denken op de dood. Deze tendens vond echter geen ingang bij de openbare begraafplaatsen. De regulering veroorzaakte hier eerder een verdwijnen van typische symbolen en kenmerken, die na de Tweede Wereldoorlog in een beperking tot fantasieloze grafstenen met vaak alleen maar hetzelfde palmtakje uitmondde. Vanaf het moment dat men voor crematie kon kiezen kwamen nieuwe beelden en vormen op, die eerst nog sterk aansloten bij die uit de klassieke oudheid, zoals bijvoorbeeld bij de urnen het geval was.

Steeds meer kwam de individuele beleving van de dood op de voorgrond te staan. Ook het middeleeuwse concept van de begraafplaats werd verlaten: in plaats van de kerk in het middelpunt verschenen poortgebouwen, aula's en crematoria, door urnenmuren c.q. -tuinen en strooivelden gevolgd. De doodssymbolen op de graven maakten steeds verder plaats voor het persoonlijke leven van de overledenen, aangestuurd door de media, waarvan de beelden ook tot op de begraafplaatsen doordrongen. Je diende de overledene al persoonlijk gekend te hebben om de tekens op het graf nog te kunnen duiden.

Zeemansdood

Aan de door extreme weersinvloeden getekende Noordzeekust heeft zich een specifiek 'maritieme dood' ontwikkeld, die een deel van de identiteit werd. Deze kent eigen symbolen, die verschillen van de in agrarische of stedelijke gemeenschappen gebruikelijke. De regionaal bepaalde rouw- en gedenkcultuur wordt gematerialiseerd in de aanleg van begraafplaatsen, graf- en gedenkstenen. De sociale maatschappelijke gelaagdheid aan de kust bracht daarbij een palet van onderling verschillende grafsteenvormen voort.

Op de Nederlandse, Oost- en Noord-Friese Waddeneilanden en Halligen bereikten de sterftcijfers bij de zeevarende mannen tussen de 16^e en 19^e eeuw ten gevolge van de vis- en walvisvangst zo'n omvang dat bijna iedere familie daardoor getroffen werd. Het voortijdige verlies van talrijke mensenlevens aan de kust leidde tot een veelzijdige manifestatie van gedenken, dat werd begunstigd door de betreffende welstand in de vroegmoderne tijd. De periode van de Groenlandvaart van de 17^e tot in de 19^e eeuw wordt op de kerkhoven belichaamd door prachtig versierde, staande zandstenen zerken (stelen) met uitvoerige levensbeschrijvingen daarop. De grafstenen voor walvisvaarders, bedoeld voor vaak op zee overleden commandeurs, harpoeniërs en zeelui zijn tot vandaag de opvallendste en duurzaamste getuigen van een specifiek maritieme grafcultuur met een heel eigen, regionale vormentaal. Nauw verwant met dit genre grafstenen zijn de kapiteinszerken, bijvoorbeeld op

de kerkhoven van Westeraccum en Warsingsfehn (beide in Oost-Friesland), Veendam (→ Excursieverslag; en Keitum (Sylt).

Bijzonder kunstige verbeeldingen en wijldopige opschriften vinden we op de kerkhoven an de Noord-Friese eilanden Amrum (Nebel) en Föhr (St. Nikolai-Boldixum). In vergelijking daarmee zijn de grafstenen voor succesvolle walvisvaartcommandeurs uit de Borkumer familie Meyer eerder onbeduidend te noemen. Hier is meer overeenkomst met de Nederlandse Waddeneilanden (Ameland, Terschelling), die door nauwe culturele, respectievelijk confessionele invloeden wordt bepaald. Het einde van deze uitgesproken expressieve regionale grafcultuur kwam met de teruggang van de walvisvaart in de 19^e eeuw. Indirect herinneren ook grafstenen aan de ‘maritieme dood’, die (neven)beroepen documenteren die specifiek voor de kuststreken zijn, zoals voor reddingbootschippers of van zijk- of dijkrechtters aan de kust.

Behalve de grafstenen op de kerkhoven herinneren specifieke monumenten aan de kust aan scheepsrampen. Deze betekenden niet zelden een tragedie voor een plaats of een heel eiland. Enkele gedenkstenen zijn aan een speciale, dateerbare ramp gewijd, zoals in de kerk van Morsum op Sylt (1744), of in Wierum (Friesland) waar in december 1893 dertien van de zeventien vissersschepen ondergingen en in totaal 22 mannen het leven verloren. Andere monumenten herinneren aan van zee niet weergekeerde inheemse doden, die immers niet volgens de westelijke christelijke traditie in de (gewijde) grond van het kerkhof of de begraafplaats, in het bijzonder in hun thuishaven konden worden begraven. Omgekeerd kwam het ook wel eens voor dat een op een lange zeereis overleden persoon in de alcohol werd gelegd (verwijzing naar graf mevrouw Hazewinkel Veendam, plus foto), om vervolgens thuis op het kerkhof te kunnen worden begraven (→ Excursieverslag). In het Oost-Friese plaatsje Dornumersiel worden de gevaren van de zee door een figuurlijke bronsplastiek op een prominente plaats nog eens onderstreept, gelegen aan het zogenaamde *Sieltief*, terwijl in de borstwering van de nabije brug de hoogten van stormvloeden uit het verleden zijn aangegeven. Dat het ensemble in zijn geheel als prentbriefkaart wordt gepopulariseerd, duidt tegelijkertijd op de vermarktbaarheid van maritieme mythen.

Een heel andere categorie vormen de ‘zeemanskerkhoven’, begraafplaatsen voor meest anonieme drenkelingen van elders die aan de kust aanspoelen. Ongeveer sinds het midden van de 19^e eeuw legde men, meestal op initiatief van politieke en kerkelijke functionarissen, deze bijzondere begraafplaatsen aan. Een en ander documenteert een fundamentele verandering in de omgang met de dood aan de kust, dit in de context van het opkomende zeebadwezen. Eerder werden de ‘strandlijken’ dikwijls niet of slechts provisorisch begraven of in de grond gestopt. Het ging hier om ‘eerloze’ doden – een begrafenis op een christelijk kerkhof was niet aan de orde, omdat geloof en herkomst onbekend waren.

Het tamelijk hoge getal der *heimatlose* drenkelingen toont hoe aanwezig het verschijnsel van de onbekende strandlijken in de tijd van de opkomende scheepvaart in de 19^e eeuw was. De betekenis hiervan nam gedurende de 20^e eeuw af ten gevolge van de duidelijk verbeterde veiligheid aan boord en de afnemende bemanningsaantallen. Daarbij komen nog de betere navigatiemogelijkheden van de stoomschepen tegenover de zeilvaart, de professionalisering van de zeevaartopleiding en de uitbouw van de betonning en bebakening. Anderzijds werd de identificatie van onbekenden verbeterd en niet in de laatste plaats verminderde de opkomst van het reddingswezen de gevaren van de zee. Sinds de 19^e eeuw hadden stormvloedcatastrofen en scheepsrampen steeds minder de ernstige gevolgen, die uit eerdere perioden bekend waren. Ten slotte heeft de versterking en verhoging van de zeedijken het leven ook in de eens zo ongestuvige en ontoegankelijke kuststreken veiliger gemaakt.

Met het aflopen van het welvaart brengende walvisvaarttijdperk ontstaat ook in de voor de kust typische grafcultuur een cesuur. De tevoren politiek en cultureel betrekkelijk

autonome gemeenschappen aan de Noordzeekust en op de eilanden gingen op in meer of minder moderne staten en maakten contact met de stedelijk-burgerlijke wereld – sinds de 19^e eeuw in toenemende mate via het opkomende zeebadverkeer. Daarmee werd echter de regionale identiteit van de kustgemeenschappen verstoord.

Redding en behoud van het culturele erfgoed

Begraafplaatsen zijn tegenwoordig nog een onmisbaar bestanddeel van functionerende plaatselijke, maatschappelijke en religieuze gemeenschappen. Op veel plaatsen bepalen ze als voorheen het dorpsbeeld. Hoofdbestanddeel van iedere begraafplaats zijn de grafmonumenten. Hun vorm, vormgeving en het materiaal zijn individueel bepaald en daarmee de uitdrukking van een bepaalde tijd of sociale positie. Een begraafplaats is niet alleen een dodenakker, zij wordt vaak met gebouwen zoals kapellen, lijkenhuisjes, muren en poortcomplexen en constituerende elementen zoals plantsoen, paden en wegsystemen aangevuld. Historische kerkhoven zijn vanuit kunstzinnig, cultuurhistorisch, genealogisch en plaatselijk oogpunt rijke, gecomprimeerde informatiebronnen en getuigen van een hoogontwikkelde vaardigheid in het maken van reliëfs en opschriften. Bovendien weerspiegelen ze de historische ontwikkeling van de collectiviteit naar de tegenwoordige individualiteit.

De karakteristieke verschijningsvorm bepaalt het ‘collectief van herinneringstekens’; het behoud daarvan als *Gesamtkunstwerk* is daarom zonder twijfel van groot, algemeen belang. Vooral ook omdat begraafplaatsen ook aan een hoge moderniseringsdruk blootstaan. Het gaat er om een evenwicht tussen traditie en moderniteit te vinden – de persoonlijke uitingen van het heden moeten net zo goed worden meegenomen als de herinneringstekens uit het verleden. Ze kunnen op hun beurt een nieuw uitgangspunt voor een meer ‘collectieve’ vormgeving van onze begraafplaatsen worden.

In Noordwest-Duitsland geven de talrijke grafmonumenten (staande stenen, grafkelders, grafstenen en -zerken) reden tot bezorgdheid. Vele objecten, die veelal tot in de 18^e eeuw teruggaan, zijn tot op heden bijna niet geïnventariseerd. Dientengevolge zijn het behoud en onderhoud ervan in het kader van de monumentenzorg ook niet geregeld. Deze kostbare en vaak nog te weinig opgemerkte erfenis moet dus dringend wetenschappelijk onderzocht en voor het publiek ontsloten worden. Een versterkte bewustzijnsontwikkeling en een toegankelijk maken en voor een geïnteresseerd publiek in de zin van een behoedzaam cultuurtoerisme, zijn slechts twee mogelijkheden om hun behoud in een tweede fase voor lange tijd veilig te stellen.

In Nederland kwam sinds de jaren zestig van de 20^e eeuw een erkenning door de bescherming van gebouwen de rijksmonumentenzorg tot stand. Ook begraafplaatsen werden geselecteerd, zoals bijvoorbeeld de gemeentelijke begraafplaats te Leeuwarden. Het effect was evenwel minimaal, want tot nu toe werd de dood als cultuuruiting nooit of nauwelijks bestudeerd: zo waren de typische graftrouwen, het gebruik van houten grafpalen, dodenhuisjes en vele andere daarbij niet inbegrepen. In de drie noordelijke provincies staan intussen meer dan 850 kerkgebouwen onder monumentenzorg; daarentegen zijn slechts 50 kerkhoven en daarbij nog enkele losse fragmenten beschermd. Daarvan bevindt zich overigens ongeveer drievierde in de provincie Friesland – vaker werd de dorps-, respectievelijk kerkwierde (-terp) *zonder* het omringende kerkhof als archeologisch monument beschermd.

Het takenpakket op het gebied van begraafplaatsen en uitvaartwezen overlapt dus dat van de (bodem)archeologie en dat van museale doelstellingen ten aanzien van collectievorming en representatie. Het is dan ook een taak van de Monumentenzorg de overblijfselen van de vroegere begraafplaats- en uitvaartcultuur op bouwkundig en kunstgebied voor het nageslacht

veilig te stellen en te behouden. Voor de monumentenzorg staat echter het behoud van de objecten ter plaatse, in hun historische, culturele en topografische context op de voorgrond.

Aan de hand van de toestand in de Landkreis Leer zal een en ander worden verduidelijkt. Hier zijn 54 kerkhoven bij 104 kerken als te beschermen objecten op de gemeentelijke lijsten aangemerkt. Meestal zijn zij met klokkentorens en kerkgebouwen als monumentengroep samengevat. De competentie van de Monumentenzorg is afhankelijk van de verantwoordelijkheid ten aanzien van het respectieve object geregeld. Ligt die bij de kerken, dan zijn de afdelingen *Bau- und Kunstpflege* van de verschillende kerken competent; valt een begraafplaats onder de burgerlijke gemeente, dan is de monumentenzorg op het laagste niveau de aangewezen instantie. De hier beschreven toestand is dus wezenlijk anders dan in het aangrenzende Nederlandse gebied, waar de uitvoering van de rijksmonumentenwet van 1988 na ingewonnen advies bij de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed in handen van de desbetreffende gemeente ligt. Kenmerkend is hier het ontbreken van de bijzondere competentiegebieden.

Het *Niedersächsische Denkmalschutzgesetz* vormt het uitgangspunt voor de monumentenzorg in het Duitse deel van de Eems Dollard Regio. In overeenstemming hiermee moeten cultuurmonumenten beschermd, onderhouden en wetenschappelijk worden onderzocht. Volgens de monumentenwet is een begraafplaats dan het beschermen waard, wanneer deze een historische, kunstzinnige, wetenschappelijke of stedenbouwkundige betekenis heeft, die een behoud in de zin van het openbaar belang rechtvaardigt. Dat kan zijn omdat de monumenten een herinneringswaarde bezitten, die betrekking heeft op het historisch belang van het object. Aan de andere kant zijn er op de huidige behoeften geënte moderne waarden. Tot de eerstgenoemde categorie horen een bijzondere gevoelswaarde (ouderdom), bij kerkhoven op grond van persoonlijke ervaringen, en een historische waarde: de begraafplaats is van betekenis als historisch getuigenis en als wetenschappelijke bron. Voor de tegenwoordige tijd kunnen de gebruikswaarde (als begraaf- en rouwplek) en de kunstwaarde worden genoemd: het kerkhof voorziet ook in de moderne behoefte aan esthetische kwaliteiten.

In principe moet worden onderscheiden tussen voormalige kerkhoven en begraafplaatsen, die niet meer in gebruik zijn – inclusief *lapidaria* – en ‘actieve’ begraafplaatsen. *Lapidaria* zijn verzamelingen van elders gedeponeerde grafstenen, die niet meer in onmiddellijk verband met de oorspronkelijke graven staan (→ Excursieverslag). Problemen op het eerstgenoemde gebied zijn de verantwoordelijkheid voor zorg en onderhoud en de bescherming tegen vernietiging en/of vandalisme. De nog functionerende begraafplaatsen hebben met heel andere problemen te kampen, zoals de manier en de vormgeving van nieuwe begravingen, de omgang met grafplaatsen die het behouden waard zijn, de eisen van verkeersveiligheid en het rekening houden met de veranderende cultuur rond de uitvaart. En dan zijn er nog de plaatsen met anonieme begravingen en de integratie van en de zorg voor historische complexen. Ten slotte is een begraafplaats vaak ook nog een zelfstandige economische eenheid, die zichzelf uit de leges e.a. moet financieren.

Uitgangspunten voor een oplossing van de problemen liggen gedeeltelijk in het hergebruik van grafstenen en -kruisen, of in het opzetten van collecties (*lapidaria*) van belangrijke en te behouden grafstenen. Principieel gelden daarbij de uitgangspunten en mogelijkheden van de monumentenzorg. Als mogelijkheden zijn te noemen: 1. het ‘verouderingsproces’ zijn gang laten gaan, of ‘gecontroleerd verval’ als hoogste vorm van acceptatie van achteruitgang en verval; 2. het onderhouden als poging het verval te vertragen en 3. het conserveren van de op dit moment bestaande toestand. In het bijzonder geldt bij het veranderingsproces van de historische substantie voor nog gebruikte, oude begraafplaatsen: 1. het behoedzaam aanvullen; 2. het vernieuwen en 3. een eventuele reconstructie. Invloed op de vormgeving kan worden bereikt in het kader van een begraafplaatsreglement.

Het oude kerkhof in Jever

De *Kirchplatz* in Jever biedt de zeldzame gelegenheid de begrafenisgebruiken, en daarmee de voorstellingen van de dood en de nagedachtenis van de overledenen, aan de hand van een beperkt regionaal voorbeeld te bestuderen. De kerstening, de invoering van de Reformatie en de rationalisering van de opvattingen over het geloof door de Verlichting zijn de belangrijke scharnierpunten in het afgesloten millennium.

Het kerkplein in Jever ligt op een zandrug, die zich tot ver in het kleigebied uitstrekt en die met onderbrekingen sinds het neolithicum bewoond is geweest. De structuur van de bodem met de ondoorlaatbaarheid van de kleibodem voor lucht en de relatief hoge bodemvochtigheid hebben ertoe geleid dat de begravingen vrij goed bewaard zijn gebleven. Uit de oudste tijd (8^e-9^e eeuw) zijn er weliswaar bewoningssporen, maar geen definitief bewijs voor een kerkgebouw met omliggend kerkhof. De oudste begravingen, die we op het kerkplein in Jever vinden, komen uit de 10^e eeuw en bestaan uit boomkisten, dat wil zeggen uitgeholde, in de lengte gehalveerde boomstammen. In de iets jongere laag daarboven zijn doodkisten van eiken planken aantoonbaar. Hierbij bevindt zich ook een kleine kinderlijkst.

Een speciale variant die in Jever in bijzonder groot aantal bewaard bleef, zijn de tonkisten. De doden werden in ca. 1,80 m lange (houten) tonnen begraven, die zeer sterk aan de vaten doen denken die zijn afgebeeld op het Tapijt van Bayeux. Vermoedelijk gaat het daarbij om voormalige transportvaten, zoals die destijds als ‘containers van de Middeleeuwen’ werden gebruikt. Nu had Jever van de Middeleeuwen tot in de Nieuwe tijd een zeehaven; daarom is het voor de hand liggend dat afgedankte ‘containers’ dan niet alleen, zoals vaker archeologisch aantoonbaar is, als wand van waterputten, maar ook als doodkist werden gebruikt. Enkele graven bevatten zandstenen sarcofagen, die in de 11^e en 12^e eeuw vaker in het Noordzeegebied voorkomen. Zij werden uit het Rijnland geïmporteerd en door Friese maatschappelijke bovenlaag gebruikt. Eikenhouten doodkisten worden op het moment in de stad Schleswig geconserveerd en dendrochronologisch onderzocht.

De jongste opgravingen tonen vooral begravingen uit de Nieuwe tijd aan en bieden – ook vóór een verdergaande evaluatie met inbegrip van antropologisch onderzoek in Göttingen – een goed inzicht in de begrafenisgebruiken. Er is een plattegrond van het kerkhof uit 1724 bewaard gebleven, die – overeenkomstig de archeologische bevindingen – aantoont dat de ‘bezettingsgraad’ zeer hoog was. De hierop aangegeven sectoren komen overeen met graven van verschillende families. De bijna lijnrechte oriëntering van de begravingen correspondeert met een stelsel van wegen of paden, zoals dat op latere afbeeldingen van het kerkplein is ingetekend en dat op het kerkportaal toeloopt. Daarbij past ook de ligging van telkens een grafkelder aan de uiteinden van het pad. Tegen dit geordend lijkende zuidelijk gedeelte van het kerkhof steekt in het bijzonder het westelijke gebied af, met een zeer dichte, schijnbaar niet in groepen geordende ‘bezetting’.

In het kader van een noodopgraving konden 81 enkelvoudige en samengestelde vondsten worden gedocumenteerd: graven en grafkelders met in totaal 75 begravingen. Verder zijn door verspreide vondsten van vernietigde graven minstens nog eens 80 individuen te traceren. De vondsten dateren, afgezien van een waarschijnlijk nog middeleeuwse grafkelder, alle uit de Nieuwe tijd, met het accent op de 17^e en 18^e eeuw, en daarmee uit de laatste fase waarin het kerkhof als begraafplaats gebruikt werd.

De vijf ontdekte grafkelders verwijzen naar een tegenwoordig vooral in de Wesermarsch, maar ook in Jeverland te traceren gewoonte, gemetselde familiegrafkelders aan te leggen, waarin men de doden vaak zonder kist neerlegde. Ze bleven generaties lang in gebruik en waren meestal met een grote zandstenen plaat afgedekt. De burens hadden dan de plicht de kelder voor de laatstoverledene in orde te maken. Daarbij sluit zeer goed de conclusie aan, dat een deel van de grafkelders als ossuarium met een ‘schedelput’ kan worden

beschouwd. De kelders werden vaak met de boerderij of het huis vererfd, respectievelijk bij verkoop aan de volgende familie overgedaan. Tot op heden bestaat ook in verwante streken als de provincie Groningen nog de gewoonte op begraafplaatsen van baksteen gemetselde – recent meestal van beton gegoten – grafkelders te bouwen.

Welvaartsziekten

De beschouwing van de archeologische vondsten in Jever kan nog geaccentueerd worden door de bestudering van regionale schriftelijke bronnen. Verscheidene geografische beschrijvingen uit de late 18^e eeuw vestigen bijvoorbeeld de aandacht op de hoge mortaliteit in de zeekelegebieden. Als oorzaak wordt niet zozeer armoede of gebrek, maar eerder een ongezonde, rijke en vette kost genoemd. Het insnoeren in rijgljiven van jonge vrouwen, die dit dikwijls tot kort voor de geboorte van een kind volhielden, en het zeer vochtige, ongezonde klimaat, dat in het bijzonder voor zuigelingen en kleine kinderen een probleem vormde, completeren het geheel.

De begrafenisseren worden ook in de politie- en kerkverordeningen van de vroegmoderne tijd steeds weer gethematiseerd. Te noemen zijn hier, net als bij dopen en trouwerijen, de beperkingen met betrekking tot de zogenaamde *utigsten* of leedbieren. Dit verschijnsel vult zelfs een hele alinea in een verordening van de Oost-Friese graaf Ulrich II (1605-1648) uit 1647, over de festiviteiten bij verlovingsen, bruiloften, dopen en begrafenisseren. Zij hoort tot de oudste pogingen tot het aankweken van sociale discipline in Oost-Friesland. Deze ‘leedbieren’ werden vanwege de daarbij opgetreden ‘kloppartijen en andere onaangename verschijnselen’ verboden. Eerst met weinig succes, dat spreekt haast vanzelf – in het aangrenzende Groningerland verdwenen deze onchristelijke en ‘goddeloze’ bedrijven, die door de (Gereformeerde) Kerk heftig werden bestreden en door haar dienaren overigens bepaald niet gemeden werden, pas in de 19^e eeuw.

In inventarissen zijn doodshemden te vinden, die ook tot de bruidsuitzet behoorden. Knopen en naalden in archeologische vondsten vormen hiervoor het bewijs. Een Jeverse bijzonderheid was het gebruik van dodenkranen en dodenkronen, die in het kader van de begrafenisseremonie en de uitvaart van de 16^e tot in de 19^e eeuw in het Duitse taalgebied wijdverbreid en zowel bij protestanten als katholieken te vinden waren.

De hier ter sprake gebrachte aspecten tonen aan hoe lonend het kan zijn eens een regionale blik op de begrafenisgebruiken te werpen. Met de sluiting van het oude stadskerkhof in 1805 gaat Jever dezelfde weg als vele andere steden. Gedachten over hygiëne en stadsplanning spelen daarbij een belangrijke rol. Juist voor Jever en omgeving treden hier ook nieuwe geneeskundige vereisten aan het licht, die in Verlichte kringen onderwerp van gesprek waren.

Archeologie onder het aspect van de doodscultuur

Het Jeverse voorbeeld toont aan dat de archeologie een bij de bestudering van de doodscultuur belangrijke rol speelt. Daarbij komt nog dat het in het geval van de archeologie om een op alle tijden toepasbare methode gaat, ook al zal de publieke opinie haar in het algemeen met het begrip ‘oud’, respectievelijk ‘oertijd’ in verband brengen. Pas vanaf de late Middeleeuwen respectievelijk de vroegmoderne tijd, zijn er voor ons gebied relevante schriftelijke bronnen, terwijl vanaf de late Middeleeuwen nauwelijks nog archeologische evidentie voorhanden is. Zo is een verbinding, een vergelijking of juist een tegengestelde positie van archeologie, kerkhofplattegronden, schriftelijke bronnen, antropologie en kunst-, respectievelijk cultuurgeschiedenis zinvol.

Onze voorstellingen over de omgang met de dood bij schriftloze gemeenschappen is enkel en alleen op de materiële cultuur gebaseerd. Het is een feit dat een groot deel van de archeologie ‘doodsarcheologie’ is. Dit betekent tevens dat de archeologie op het terrein van

de doodscultuur uitvalt, wanneer archeologische methoden niet meer kunnen worden toegepast. Archeologen hebben zich steeds sterk met de dood beziggehouden, te meer omdat 'grafmonumenten', zoals in het zuidelijke Noordzeegebied de hunebedden en grafheuvels, niet over het hoofd te zien zijn en nieuwsgierigheid opwekten. De archeologie is heel goed in staat veranderingen in de uitvaartgebruiken en de daarmee verbonden ideologie te bepalen, niet in de laatste plaats door de gunstige bodemomstandigheden in het Noord-Nederlandse en Noordwest-Duitse kustlandschap. Verder kan worden vastgesteld dat landschap en bijzettingen nauw met elkaar verbonden zijn geweest. De ontwikkeling van de uitvaartcultuur is aan de hand van opgravingen voor de tijd van de Trechterbekercultuur (4200-2800 voor Chr) zeer goed te demonstreren. Daarbij valt een voortdurende wisseling van lijkbegravingen en crematies waar te nemen, die bij de overgang naar het christendom eindigt met lijkbegravingen.

De topografie van onze kustgebieden bestaat in grote lijnen uit deels onder NAP liggend laagland en gemiddeld daarboven liggende zandgronden. Deze vertonen in hun geheel een waaier aan grondsoorten, die niet alleen van invloed zijn op de conservering van de sporen van grafgebruiken in de bodem, maar ook de bewoners tot heel verschillende oplossingen bij de constructie van hun grafmonumenten hebben gebracht. Zo heeft de wisselende bodemstructuur haar uitwerking op de conservering van menselijke resten gehad. Terwijl skeletten in de zure zandgrond vergaan – tenzij de botten bij hoge temperatuur verhit zijn geweest, zoals bij een crematie, en chemisch omgezet ('gecalcineerd') -, zeeklei heeft een uitstekende conserverende werking. Delen van beenderen blijven intact, tenminste wanneer er geen zuurstof bij kan komen. De arts Arend Folmer (1833-1915) in Eenrum kon zo in de 19^e eeuw zijn hobby schedelmeting (craniometrie) beoefenen, op grond waarvan hij dacht 'oude' en 'nieuwe' Friezen te kunnen onderscheiden. In veen blijven weliswaar huid en weefsel zeer goed bewaard, botten daarentegen lossen op. Deze categorie vondsten heeft, voor zover geborgen, pas in onze tijd tot spectaculaire verklaringen van levenswijze en dodenritueel geleid.

In het verleden werden dikwijls veenlijken ontdekt. Die gingen helaas voor het grootste gedeelte verloren, daar in die tijd van turfgraverijen en ontginning nog geen archeologisch netwerk bestond. De meeste Nederlandse voorbeelden zijn uit Drenthe afkomstig. De zogenaamde Man van Emmer-Erfscheidenvveen (1938) droeg een muts van schaapsvel, een wollen onderkleed, leren schoenen en een mantel van koehuid, waarin enkele houten stokken zaten. Deze man schijnt niet verongelukt, maar geofferd te zijn. De vondstplaats ligt slechts enkele kilometers van zijn vermoedelijke woonplaats, ook vlakbij een veenweg uit dezelfde tijd. De rol van de veenweg en de reden voor het mensenoffer uit de midden-bronstijd zijn niet bekend. Vanaf het neolithicum schijnt zich echter een zekere 'offervaardigheid' in de veenstreken te hebben ontwikkeld, waarbij mensen – vaak kreupele of misvormde personen – dikwijls gewurgd of doodgestoken werden. Geofferd of bestraft, dat is tegenwoordig een punt van discussie. Deze cultus (zie vorige zin: geofferd of bestraft – dat is een punt van discussie) bereikte zijn hoogtepunt aan het begin van de jaartelling, toen de veenoppervlakte in Noordwest-Europa zich geweldig uitbreidde. In deze venen werd aan de lopende band geofferd, ook voorwerpen van werktuigen tot luxegoederen.

Mochten de veenlijken reeds overal de fantasie geprikkeld hebben, het indrukwekkendst zijn toch van oudsher de megalitische graven, in de volksmond als *hunebedden* bekend. Ze stammen uit het neolithicum, waarin voor het eerst de permanente vestiging van de bevolking tot een vaste relatie tussen nederzettingen en graven leidde. Al sinds enige eeuwen trokken de hunebedden de aandacht van reizigers en lokale geschiedvorsers en gaven zo aanleiding tot romantische voorstellingen over hun bouwers. We zijn tegenwoordig goed over de hunebedden geïnformeerd, maar waar de daarbij horende

nederzettingen lagen is tot op heden nog nauwelijks bekend. Een ‘grensoverschrijdend’ project met de naam *Land der Entdeckungen* zal zich binnenkort met de oplossing van dit raadsel bezighouden. Bij de hunebedgraven van de Trechterbekercultuur was klaarblijkelijk de aanwezigheid van bouwmateriaal een leidend principe: op plaatsen waar keileem voorkomt, waar door de erosie veldkeien blootgespoeld zijn. Dit is het geval op het Drents Plateau; in het bijzonder de scherpe oostelijke helling van de Hondsrug scheidt hier zulke voorwaarden. Zodoende kan men de plaatskeuze in Drenthe op het eerste gezicht vanuit de topografie verklaren.

De oorspronkelijk met een aarden heuvel bedekte grafkamers bleven gedurende langere perioden in gebruik en af en toe zelfs op creatieve wijze vergroot. Hier werden de doden bijgezet, waarbij onduidelijk blijft of het lijk of alleen de beenderen daarin een plaats kregen. In het laatste geval was het hunebed dan slechts een ossuarium. Onder de gevarieerde grafgraven valt vooral de trechterbeker op, waarvan de vorm en versiering, maar ook de aangetroffen hoeveelheid op een bijzonder populair soort ‘dodenservies’ duidt. Mogelijk zat er in dit vaatwerk geen mondvoorraad voor de doden onderweg, maar diende het voor de provisie van de nabestaanden, bij het dodemaal. In enkele grafkamers werden wel 400 stuks geteld. Niet iedere inwoner van een dorp uit de Trechterbekertijd belandde in het collectieve megalitische graf; een enkeling werd individueel begraven in een kuil, in gestrekte of in gehurkte houding. Op grond van deze individuele behandeling kan eventueel gedacht worden aan een hogere status, of aan de verbanning uit de gemeenschap. Deze tweedeling schijnt, gemeten aan de grafgraven, intussen niet geslachtsbepaald te zijn. Men merke hier de onevenwichtige stand van de wetenschap op: hunebedden zijn veel beter onderzocht dan de nauwelijks herkenbare vlakgraven.

Grafheuvels komen bij het publiek op de tweede plaats wat betreft hun bekendheid. Deze grafvorm met haar individuele bijzettingen blijft ten minste 2000 jaar in zwang, waarbij men af en toe complexen uit oudere perioden opnieuw heeft gebruikt. Sinds de Late Bronstijd liggen de grafheuvels in groepen bij elkaar en je vindt ze in vergelijking tot de nederzetting op een in het oog vallende plaats, alsof de doden de wacht over de levenden hielden... De grote grafheuvels uit de Bronstijd zijn zeker als ‘familieheuvels’ te beschouwen: concentrisch om het grote graf heen liggen de lijkbegrovingen van de vermoedelijke verwanten van de eerstoverledene. Daar de doden vaak in boomkisten in de heuvels werden bijgezet, zijn menigmaal uitrusting, sieraden en - voor een deel - kleding bewaard gebleven. Ook zijn in het Nedersaksische gebied af en toe de doden in gehurkte houding begraven, waarbij naar geslacht onderscheid bestaat: mannen op de rechter, vrouwen op de linker zijde. Sedert de Late Bronstijd worden individuele begravingen in kleine heuvels in grote groepen geordend, waarbij de doden nu gecremeerd en hun resten in een urn worden verzameld. Behalve urnengraven waren er ook andere vormen: de verbrande resten werden òf in een kuil uitgestrooid, òf in een brandgat gestort. Ook liet men wel de verbrande resten op de grond liggen – in alle gevallen werd daarover ter plaatse een heuvel opgeworpen. Het laatste markeert tegelijkertijd de slotfase van dit gebruik.

In de overgangstijd tussen lijkbegroving en crematie kon men aanvankelijk maar geleidelijk van de traditie loskomen: in de grafheuvels werden eerst nog met stenen overdekte kisten geplaatst, waarin men de verbrande materie strooide, of ook een urn. Ten slotte werd de urn hoogstens nog met een klein stapeltje stenen bedekt. Ten dele werden op de anatomisch bepaalde plaatsen ook onderdelen van de uitrusting neergelegd, die men dan samen met het lijk verbrandde. Gedeeltelijk gaat het hier om integratie van geïmporteerd gedachtegoed, namelijk om begraafpraktijken, die uit het oude ritueel overgenomen werden, want ze waren inhoudelijk en zinvol aan lijkbegrovingen gebonden.

Gedurende de Late Bronstijd ontstonden ‘urnenbegravingplaatsen’, ware necropolen, met heuveltjes van dikwijls slechts 3 tot 4 m doorsnede. Ook al zijn de heuvelkoppen meestal niet meer goed te herkennen, de grafheuvels zijn door de aarde uit de omringende greppels gemarkeerd. De laatste waren wat hun omtrek betreft aan modeveranderingen onderhevig. De necropool richtte zich vaak op wegtracés – die als spoor niet bewaard bleven - en men heeft daarvoor ook licht geaccidenteerde, goed zichtbare plaatsen uitgekozen. Daardoor wordt ook hier weer de dagelijkse relatie van de levenden met de doden onderstreept.

Interessant is in dit verband de vraag naar de continuïteit van de plaats. Hadden culturen uit de verscheidene tijdperken een voorkeur voor dezelfde topografie, of kunnen we ervan uitgaan dat mondelinge overlevering de gedachten aan een gewijde plaats levend hield? In de Middeleeuwen werden bijvoorbeeld langs wegen buiten de dorpen of aan de rand van de dorpsgebieden vaak galgen neergezet, ter vermaning en omdat de gehangenen geen recht op een terugkeer in de maatschappij hadden. Hun verrotte resten werden, als ze al werden begraven, domweg onder de galg begraven. Gerechtsplaatsen zijn vaak op hoogten, met name oude grafheuvels aangelegd. Is er hier sprake van een weerklank van oude gebruiken, verankerd in het bewustzijn van de bevolking? Kan mondelinge overlevering *überhaupt* een tijdsperiode van 2000 jaar overleven, vooropgesteld dat het gebied voortdurend bewoond bleef? Zoals het voorbeeld van Westerwolde – met een bewoningshaat tussen 200 vóór en de 7^e eeuw na Chr. - aantoont, is het samenvallen van een prehistorische necropool en de middeleeuwse galg hier eerder aan een favoriete topografie toe te schrijven.

Over de culturele achtergronden van de begraafing in grafheuvels weten we maar heel weinig. In Oost-Friesland zijn er ceremoniële plaatsen, zoals bijvoorbeeld heuvels met een structuur van paalrijen, of de gouden schijf van Moordorf, waarop de afbeelding mogelijk op een bestudering van de hemel duidt. In de jongere Bronstijd schijnt dan een nieuwe cultus opgekomen te zijn, die verband houdt met vogels, respectievelijk watervogels.

De sociale status kreeg in de Romeinse tijd een sterke component, in die zin dat naar geslacht, rijk/arm en wapendragers werd onderscheiden. Sinds het einde van de Romeinse tijd en de Volksverhuizingstijd voltrekt zich een geleidelijke overgang van crematie naar lijkbegrovingen, waarbij eeuwenlang begravingplaatsen met een combinatie van beide voorkomen. Het in 1919 ontdekte grafveld van Godlinze is zo'n necropool met gemengde begravingen. Zulke grafvelden zijn tot op heden uiterst zeldzaam. De praktijk van de teraardebestelling verandert gedurende de kerstening in de vroege Middeleeuwen, wanneer west-oost gerichte lijkbegrovingen verplicht worden. Men herkent echter eerst nog aan de grafgravenpraktijk de religieuze oriëntatie van de doden: zo lagen er bijvoorbeeld in het grafveld van het Oost-Friese Dunum sleutelamuletten en geëmailleerde fibula's met voorstellingen van heiligen. In enkele gevallen vindt het heidense rijengrafveld zijn voorzetting in het christelijke dorpskerkhof, waarop men dan de eerste houten kerk heeft gebouwd. Christelijke begravingen vonden voortaan nog slechts op de kerkhoven plaats.

Wapengraven duiken in de 8^e eeuw plotseling overal in de noordelijke kuststreken op en verdwijnen in de 9^e eeuw weer bijna allemaal. Een verklaring voor dit plotselinge verschijnsel zou kunnen zijn, dat in de tijd van de opkomende Frankische heerschappij wapengraven een neerslag van grote sociaal-politieke spanningen zijn. Mogelijk weerspiegelen zich in deze graven ook prominente families uit de oude ‘elites’, die hun weerstand tegen de nieuwe heren in de begrafenisgebruiken tot uitdrukking brachten, in die zin dat zij aan een niet-christelijke grafcultuur vasthielden. Maar het zouden ook gewoon lokale machthebbers geweest kunnen zijn, die connecties met de Frankische koningen onderhielden.

Romantische begraafplaatscultuur

In Nederland ontstond vanaf de jaren negentig van de 20^e eeuw een levendige interesse voor begraafplaatsen. Dit in de noordelijke provincies bijzonder opvallende fenomeen wordt aan een bescheiden herleving van het ‘graftoerisme’ toegeschreven; een dergelijke trend viel ook reeds in het begin van de 19^e eeuw, in de tijd van de Romantiek, waar te nemen. De hernieuwde fascinatie voor grafkunst en graf(op)schriften wordt door een gestage stroom van publicaties begeleid, waarbij de provincie Groningen tot nu toe de meeste aandacht heeft getrokken.

Als interessant element in de discussie staat het feit dat, bij de overal ter wereld gelijke realiteit van de sterfelijkheid, plaatselijk aanzienlijke verschillen op het terrein van grafkunst en -opschriften kunnen optreden. Een vergelijking tussen begraafplaatsen in de Gelderse plaats Ermelo en Groningerland leert ons, dat de overvloed aan poëzie in het laatste gebied speciaal, zoal niet uniek voor heel Nederland is. Daarentegen zijn er in Ermelo aspecten, die niet in Groningen voorkomen, bijvoorbeeld het gevoel voor de natuur in een bosrijke omgeving, die zo verschilt van het open zeeleilandschap in het Noorden.

Aan de hand van grafteksten op de historische kerkhoven van Garmerwolde, Noorddijk, Middelbert, Leermens en Noordbroek (→ Excursieverslag) kan worden vastgesteld dat de nagelaten betrekkingen in het victoriaanse Groningen zeer verschillende opvattingen over leven en dood koesterden. De grafschriften op de oude Groninger begraafplaatsen vormen daarbij een afspiegeling van een typisch Nederlands fenomeen, de zogenaamde *verzuiling* – de opdeling van de maatschappij in vier scherp van elkaar gescheiden segmenten (‘zuilen’) naar wereldbeschouwelijke principes, gedurende de tijd van ongeveer 1860-1960. In ons geval moet vooral naar het orthodoxe en verlichte (vrijzinnige) gereformeerde protestantisme, respectievelijk liberalisme worden onderscheiden. Op de grafstenen valt bijvoorbeeld het concept van de deugd binnen iedere ‘zuil’ bijzonder in het oog. Overigens is bij de vormgeving van de grafstenen een groeiend verlies aan traditie (zoals op joodse begraafplaatsen na de emancipatie), of de invoering van *invented traditions* (symptomen van neocalvinisme) waar te nemen.

Dood en begraven in de archiefbronnen

Het thema sterven, dood en begraven werd in het voorafgaande overwegend vanuit een materieel perspectief belicht. Uitgangspunten daarbij zijn fysieke getuigen uit duizenden van jaren, die we nog overal op hun historische plaatsen kunnen bewonderen. Zo zijn we in staat een zeker beeld te vormen van de mensen, hun levensbeschouwelijke opvattingen, zeden en gebruiken met betrekking tot de cultuur rond dood- en begraven door de eeuwen heen. Schriftelijke bronnen, gedrukte of archiefbestanden, zijn in onze regio pas vanaf de 16^e eeuw rijkelijker aanwezig. Het is dus pas vanaf de vroegmoderne tijd mogelijk het fysieke beeld aan de hand van archiefbronnen te vervolmaken en vragen ten aanzien van het complexe thema ‘sterven en begraven’ te beantwoorden.

In het *Medizinischen Bericht über die letzten 10 Tage im Leben Carl Edzards* (1716-1744) (‘Medisch rapport over de laatste tien dagen in het leven van Carel Edzard’) worden de ziekte en dood van de laatste vorst van Oost-Friesland in 1744 acribisch beschreven. Met de herontdekking van dit lang als verdwenen beschouwde document (1995) werd het tekort aan concrete bronnen rond dit vorstelijke sterfgeval ten dele opgeheven. Nu werd het mogelijk een nieuw licht te werpen op de samenzweringstheorieën die tot dan toe de ronde deden, waaronder het vermoeden dat deze heerser aan een opzettelijke vergiftiging was overleden. Want, met de dood van de kinderloze laatste vorst uit het Huis Cirksena eindigde de geschiedenis van Oost-Friesland als zelfstandig gebied. Het werd door Pruisen geannexeerd en tot provincie gedegradeerd. Overigens blijft ook na de vondst van deze bron onduidelijk of

Carel Edzard werkelijk bij het drinken van karnemelk – eeuwenlang één van de hoofdingrediënten van onze inheemse keuken - werd vergiftigd of dat hij aan een natuurlijke doodsoorzaak stierf. Maar misschien hebben we hier toch een uitgangspunt voor een medisch-historisch onderzoek!

Een belangrijke bron zijn de registers van de burgerlijke stand, die in het Duitse keizerrijk pas sinds 1874-1876 worden bijgehouden en die vanaf 2009 na afloop van de zogenaamde – in tijdsduur verschillende – continueringstermijnen aan de verantwoordelijke gemeente- en staatsarchieven moeten worden overgedragen. Tot 1874 werden door de kerkelijke gemeenten de zogenaamde kerkboeken bijgehouden, waarin dopen en geboorten, huwelijken, sterfdata en begrafenissen zijn opgetekend. Ze zijn tot op heden bij de respectieve kerkelijke gemeenten gebleven; ten minste vanaf 1828 worden kopieën daarvan in het *Niedersächsische Staatsarchiv Aurich* bewaard. Zij dienden vooral voor administratieve doeleinden en vormden in de 19^e eeuw de basis voor het recruteren van dienstplichtigen en volkstellingen, alsook voor het samenstellen van inentingslijsten.

In Nederland hadden reeds in 1811 ten gevolge van de napoleontische wetgeving de registers van de burgerlijke stand de kerkboeken vervangen, die aan de archieven werden afgedragen. De originelen van de registers van de burgerlijke stand worden van tijd tot tijd door de gemeenten aan de verantwoordelijke archieven overgedragen – voor overlijdensakten geldt hier een termijn van 50 jaar, tegen 30 aan de Duitse zijde. Daarbij werden alle jaren statistische tabellen gemaakt en ingezonden. Dit had onder andere ten gevolge dat sinds de 19^e eeuw voor alle Nederlandse provincies verzamelde gegevens ter beschikking staan, die een precieze analyse van de mortaliteit mogelijk maken.

Tot de aanvullende statistische bronnen horen de regionale rapporten over begrafenissen op kerkhoven, levensverwachting, doodsoorzaken enzovoort. Over ziekten werden alleen in het geval van epidemieën als malaria, tyfus en cholera gedurende de 19^e eeuw door bijzondere commissies rapporten opgemaakt, waaruit de aantallen doden en de leeftijd van de overledenen, woonadressen en dergelijke zijn af te leiden. Ook de kranten schreven over deze epidemieën, zoals ze ook vanaf ongeveer 1870 uitvoerig over het overlijden en de begrafenis van vooraanstaande personen berichtten. Ook werden overlijdensadvertenties door de familie (af en toe ook vrienden en kennissen), die reeds vanaf eind 18^e eeuw in de Groninger kranten hadden gestaan, nu algemener.

Hoewel de overlijdensregisters in het *Staatsarchiv Aurich* en de Groninger Archieven hoofdzakelijk door genealogen worden geraadpleegd, zijn deze bronnen ook voor sociaal-historisch onderzoek van het grootste belang. Zo kunnen de ontwikkeling van het sterftcijfer in de stad en op het platteland, van de leeftijd bij overlijden of de frequentie van de kindersterfte in de 19e en 20e eeuw worden onderzocht. Een resultaat van dit onderzoek is bijvoorbeeld dat de algemene afname van de mortaliteit door het teruglopen van de kindersterfte (zuigelingen jonger dan één jaar, respectievelijk kinderen van één tot vijf jaar) werd veroorzaakt, en dat dit al betrekkelijk vroeg in de provincie Groningen het geval was.

Een heel bijzondere soort overlijdensakten aan Duitse zijde stamt uit de tijd van het ‘Derde Rijk’ en het daarop volgende decennium: zo werd tussen 1938 en 1957 ook de doodsoorzaak in de overlijdensregisters opgetekend. Verder moeten onder andere de aangiften van oorlogsslachtoffers (1943) en de bepalingen omtrent de teraardebestelling van overleden krijgsgevangenen worden genoemd. Doodverklaringen zijn afkomstig uit de jaren na de Tweede Wereldoorlog, toen het lot van de soldaten of ook van verwanten vaak nog helemaal niet bekend was – ze golden als verdwenen. Op grond van het zogenaamde *Verschollenheitsgesetz*, dat enkele maanden voor het begin van de Tweede Wereldoorlog werd uitgevaardigd, was het na 1945 mogelijk soldaten of verwanten dood te verklaren.

In dit verband kan nog worden gewezen op de vraag naar de begrafenis van joden of de omgang met joodse begraafplaatsen, bijvoorbeeld of aan ‘niet-ariërs’ een begrafenis op gemeentelijke begraafplaatsen moest worden toegestaan. Zoals bedrijven, grondbezit en onroerende goederen wisselden ook joodse kerkhoven gedurende de nazitijd ten dele van bezitter, en zo moest men zich dan ook na 1945 met de zogenaamde *Rückerstattung* (teruggave aan de rechtmatige eigenaars) bezighouden. De desbetreffende akten worden sinds enkele jaren in versterkte mate ‘voor de bestudering van *Wiedergutmachung* (schadeloosstelling) en de nationaal-socialistische vervolgingsmaatregelen’ geëvalueerd.

Was er reeds in de 18^e eeuw regelgeving van de overheid betreffende zelfmoordgevallen, in Oost-Friesland konden zelfmoorden nog aan het begin van de 20^e eeuw opzien baren. Nog steeds gold de traditionele moraal dat zelfmoordenaars, zoals geen tweederangs burgers, dan toch verwerpelijke individuen waren, die op een ‘eerlijke’, dat wil zeggen christelijke begrafenis, geen recht hadden. Uit een akte van 1925 in het *Staatsarchiv Aurich* blijkt dat zich destijds een verandering van de openbare mening begon af te tekenen.

De hemel in geprezen

In het geval van genoemde vorst Carel Edzard van Oost-Friesland was een lijkpredicatie, waaruit we mogelijk iets over zijn dood hadden kunnen afleiden, niet overgeleverd. Lijkpredicaties, die in de meeste gevallen de teraardebestelling van een man, minder vaak die van een vrouw en bijna nooit die van een kind betreffen, werden sinds de tweede helft van de 16^e eeuw steeds meer gedrukt en uitgegeven. Ze vormen een in adellijke en universitaire kringen gebruikelijk literair genre, dat zich vanuit Midden-Duitsland met name over de protestantse territoria verspreidde. Met hun meestal geringe tekstomvang en kleine oplage vormden ze zelfs het grootste gedeelte van de totale drukproductie. Als bloeiperiodes van de lijkpredicatie springen daarbij vooral de jaren vóór de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) als de tweede helft van de 17^e eeuw in het oog. Voor de tweede en laatste bloeitijd is de opkomende barokke levensvreugde en ook de toegenomen behoefte zichzelf te profileren van de diep betreunde overledene en zijn familie verantwoordelijk.

Na 1680 loopt het aantal gedrukte lijkpredicaties continu terug. Het ‘openbare sterven’ wordt door de ‘privatisering van de dood’ afgelost, vooral onder invloed van de *ratio* en de Verlichting. Voorts begunstigde de toenemende wens de overledenen in alle stilte en zonder pronk en praal te begraven deze ontwikkeling, nog afgezien van de kosten waarmee de nabestaanden door het laten drukken van de preken te maken zouden krijgen.

De lijkpredicaties ontwikkelden zich binnen enkele decennia van louter kanselredevoeringen over rouw en troost tot een zelfstandig genre, in die zin dat men aan de eigenlijke preek uitvoerige levenslopen en omvangrijke poëtische bijlagen toevoegde. In ruimere zin behoren ook de academische *Programmata* (rouwprogramma’s) en talrijke gelegenheidsgedichten of lijkzangen tot deze soort gelegenheids geschriften. De laatste, die ook als aparte drukken voorkomen, werden door verwanten, vrienden, collega’s of ook tegen betaling aangeworven dichters gemaakt. Ze roemen in hun woorden de dode, richten voor hem als het ware een literair grafmonument op en vergroten zo tevens hun eigen dichterlijke of algemeen academische reputatie.

Het grootste gedeelte van deze geschriften is aan leden van de burgerij en (lage) adel opgedragen. Zij bevatten belangrijke biografische gegevens en berichten over gebeurtenissen, die ons helpen bij de reconstructie van het beeld van een historische persoonlijkheid, die niet in de geschiedenisboekjes is beland. Daarom zijn ook lijkpredicaties, lijkverzen en rouwprogramma’s belangrijke bronnen voor historisch familie- en biografisch onderzoek.

De traditie van de lijkpredicaties en andere literaire verwerkingen van de dood en de uitvaart is in het noordwesten van het oude Duitse Rijk pas vanaf eind 16^e eeuw traceerbaar, waarbij het Oost-Fries-Oldenburgse gebied een duidelijke concentratie van

gelegenheidsgeschriften rond het midden van de 17^e eeuw laat zien. Het overwegende aantal drukken ontstaat in de context van de residentiesteden Aurich en Jever. De grote betekenis van Jever hangt blijkbaar samen met een culturele en ook wel persoonlijke uitwisseling met Midden-Duitsland, daar het in 1667 als onafhankelijke staat aan het vorstendom Anhalt-Zerbst kwam.

Het blijkt nu dat in de gereformeerde context van het westelijke Oost-Friesland zo goed als geen lijkpredicaties werden gedrukt. In Emden, waar al in de 16^e eeuw boekdrukkers werkzaam waren, werd een relatief groot aantal gelegenheidsgeschriften vervaardigd; vele daarvan staan in betrekking met de steden Aurich en Jever. Klaarblijkelijk maakten luthers georiënteerde auteurs van buiten het gebied voor hun teksten gebruik van de Emders drukkerijen, terwijl calvinistische theologen in Emden en omgeving bijna geen lijkpredicaties of lijkverzen maakten. In het algemeen wordt hier de verschillende signatuur van het lutherse en gereformeerde protestantisme duidelijk. In het totale bestand zijn teksten die niet uit een lutherse context afkomstig zijn, zeldzaam. Een analyse van de 18^e eeuw en het verschijnsel van de lijkpredicaties ten westen van de Duits-Nederlandse grens liggen nog in het verschiet.